

Заборона дискримінації як конституційно-правовий принцип: поняття та особливості реалізації

Автор: Берназюк Ян

Організація: Верховний Суд

Видання: Конституціоналіст · 2023

Дата публікації: 2024-12-30

Постійна адреса: <https://constitutionalist.com.ua/zaborona-dyskryminatsii-iak-konstytutsijno-pravovyj-pryntsyp-poniattia-ta-osoblyvosti-realizatsii-2/>

Відомості про автора

УДК: 342.95

Я.О. Берназюк,

доктор юридичних наук, професор

заслужений юрист України,

(м. Київ, Україна)

e-mail: bern1979@ukr.net

ORCID: 0000-0002-2353-4836

Анотація

У статті розкрито поняття та сутність конституційно-правового принципу заборони дискримінації, а також проведено аналіз судової практики щодо реалізації цього принципу. Визначено поняття дискримінації, з'ясовано види дискримінації, заборона на які міститься у міжнародному праві та законодавстві України.

Встановлено зміст принципу заборони дискримінації та визначено його співвідношення з принципом рівності. Доведено, що принцип заборони дискримінації певним чином конкурує із принципом законності та, за певних умов, дозволяє вирішувати колізії закону на основі підходу «найбільш сприятливого для особи тлумачення».

Проведено аналіз судової практики щодо реалізації принципу заборони дискримінації та зроблено висновок про особливості застосування цього принципу в окремих видах правовідносин. Здійснено огляд практики Європейського суду з прав людини у справах, в яких стверджується порушення статті 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. На підставі цього аналізу обґрунтовано відмінність дискримінації та «позитивної» дискримінації, а також визначено легітимні підстави та умови відходження від принципу заборони дискримінації.

Ключові слова: дискримінація, рівність, «позитивна» дискримінація, непряма дискримінація, заборона дискримінації, протидія дискримінації, законність, принцип розумності (раціональності, доцільності), легітимна мета (ціль), мотивованість (обґрунтованість), суспільні інтереси, колізія, правовий статус, Конституційний Суд України, Верховний Суд, Європейський суд з прав людини.

Вступ. Статтею 24 Конституції України громадянам гарантуються рівні конституційні права і свободи та рівність перед законом, що забезпечується заборонаю мати привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [1].

Важливо зазначити, що конституційний принцип рівності є не тільки однією з основ національної правової системи України, але й виступає фундаментальною цінністю світового співтовариства.

Зокрема, в Загальній декларації прав людини 1948 р. проголошено, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах; вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до

одного в дусі братерства (ст. 1); кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища; не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоправною або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті (ст. 2); всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом; усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації. (ст. 7) [].

У свою чергу, ст. ст. 14 та 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73) визначено, що всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. В цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини [].

Крім того, відповідно до ст. 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція; ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97) користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою [].

До того ж у Протоколі № 12 до Конвенції (ратифіковано Законом № 3435-IV (3435-15) від 09.02.2006) закріплено, що здійснення будь-якого передбаченого законом права забезпечується без дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження або за іншою ознакою; ніхто не може бути дискримінований будь-яким органом державної влади за будь-якою ознакою (ст. 1) [].

Отже, конституційна та міжнародна засада рівності та заборона дискримінації є взаємообумовленими, невід'ємними характеристиками правового статусу людини та громадянина.

З метою практичної реалізації цей засадничий принцип втілений у положеннях законодавства України, що регулює окремі сфери суспільних правовідносин.

Зокрема, у п. 7 ч. 2 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) закріплено, що у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони, зокрема з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації [].

До того ж, згідно з положеннями п. 2 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про адміністративну процедуру» принципом адміністративної процедури є рівність усіх перед законом, що означає здійснення адміністративного провадження на засадах рівності перед законом усіх фізичних осіб незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, стану здоров'я, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак, рівності перед законом усіх юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми, форми власності, підпорядкування, місцезнаходження, місця створення та реєстрації, законодавства, відповідно до якого створена юридична особа, та інших ознак чи обставин (ч. 1 ст. 7) [].

Разом з тим, попри важливість принципу заборони дискримінації та рівності, за певних умов, допускається надання додаткових гарантій або вчинення інших позитивних дій щодо окремих категорій осіб, що не вважається порушенням принципу рівності, а навпаки сприяє його утвердженню. Крім того, за визначених підстав, можливий відступ від принципу заборони дискримінації, зокрема з метою забезпечення національної безпеки, оборони, загальносуспільних інтересів.

У судовій практиці та рішеннях Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) з цього приводу сформувалися певні підходи, що дозволяють відмежувати позитивні дії від дискримінації та встановити підстави допустимості відступу від принципу заборони дискримінації.

Таким чином, важливість значення принципу рівності та заборони дискримінації, потреба у визначенні окремих практичних аспектів реалізації цього принципу, відмежування дискримінації від позитивних дій, а також складність питання щодо визначення легітимних підстав для відступу від цього принципу, обумовлюють необхідність проведення ґрунтовного наукового дослідження у цій сфері.

Формулювання цілей. Метою статті є визначення поняття та змісту принципу заборони дискримінації з урахуванням судової практики його реалізації в адміністративному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Гарантована Конституцією України рівність усіх у правах і свободах означає необхідність забезпечення однакових правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. Принцип рівності має універсальний характер та однаковою мірою повинен дотримуватися у своїй діяльності всіма суб'єктами владних повноважень, які забезпечують виконання множинних функцій держави, зокрема у сфері соціального захисту [].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» дискримінація визначається, як ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [].

Отже, як правило, рівність та заборона дискримінації є взаємообумовленими елементами єдиного принципу, що виражається у наступному: для забезпечення рівного становища осіб у відповідних правовідносинах не допускається дискримінація таких осіб у будь-якій формі та за будь-якими ознаками.

У практичній площині принцип рівності та заборони дискримінації може втілюватися у різних формах.

Так, однією з основних засад судочинства згідно зі ст. 129 Конституції України [] та п. 2 ч. 3 ст. 2 КАС України [] є рівність учасників судового процесу перед законом і судом.

Зміст цього принципу розкрито у ст. 9 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», відповідно до якої правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак. Суд створює такі умови, за яких кожному учаснику судового процесу гарантується рівність у реалізації наданих процесуальних прав та у виконанні процесуальних обов'язків, визначених процесуальним законом [].

У Рішенні від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012 (справа про рівність сторін судового процесу) КСУ наголосив, що гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. У правовій державі звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб.

У резолютивній частині цього Рішення КСУ зазначив, що в аспекті конституційного звернення положення ст. 24 Конституції України стосовно рівності громадян у конституційних правах, свободах та перед законом у взаємозв'язку з положеннями ч. 1 ст. 55, п. 2 ч. 3 ст. 129 Основного Закону України щодо захисту судом прав і свобод людини і громадянина та рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом треба розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства, має гарантовані державою рівні права на захист прав і свобод у судовому порядку та на участь у розгляді своєї справи у визначеному процесуальним законом порядку у судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій, у тому числі й особа, яка засуджена і відбуває кримінальне покарання в установах виконання покарань [].

Певні особливості має заборона дискримінації щодо суб'єктів господарювання зі сторони суб'єктів владних повноважень. Зміст цього принципу в згаданому аспекті визначений, зокрема у ст. 31 Господарського кодексу України (далі – ГК України).

Згідно з положеннями ч. 1 цієї статті дискримінацією суб'єктів господарювання органами влади у цьому Кодексі визнається:

заборона створення нових підприємств чи інших організаційних форм господарювання в будь-якій сфері господарської діяльності, а також встановлення обмежень на здійснення окремих видів господарської діяльності або виробництво певних видів товарів з метою обмеження конкуренції;

примушування суб'єктів господарювання до пріоритетного укладання договорів, першочергової реалізації товарів певним споживачам або до вступу в господарські організації та інші об'єднання;

прийняття рішень про централізований розподіл товарів, який призводить до монопольного становища на ринку;

встановлення заборони на реалізацію товарів з одного регіону України в інший;

надання окремим підприємцям податкових та інших пільг, які ставлять їх у привілейоване становище щодо інших суб'єктів господарювання, що призводить до монополізації ринку певного товару;

обмеження прав суб'єктів господарювання щодо придбання та реалізації товарів;

встановлення заборон чи обмежень стосовно окремих суб'єктів господарювання або груп підприємців [].

У цьому аспекті також важливо згадати, що однією з умов допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» є те, що ця допомога має соціальний характер, кінцевими вигодонабувачами якої є споживачі, за умови, що така допомога надається без дискримінації, пов'язаної з походженням товарів [].

Практику застосування принципу заборони дискримінації суб'єктів господарювання можна розглянути на прикладі, зокрема постанови Великої Палати Верховного Суду (далі – ВП ВС) від 2 липня 2019 р. у справі № 916/3006/17 [].

У цій справі ТОВ «Укркава» звернулося до Господарського суду Одеської області з позовом до Банку про визнання виконавчого напису таким, що не підлягає виконанню, зазначивши в обґрунтування позовних вимог те, що виконавчий напис, яким запропоновано звернути стягнення на предмет іпотеки з метою погашення заборгованості товариства перед Банком за кредитним договором, вчинено з порушенням строку, встановленого ст. 88 Закону України «Про нотаріат» та пп. 3.1 п. 3 глави 16 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого 22 лютого 2012 р. наказом № 296/5 та зареєстрованого в цей же день у Міністерстві юстиції України за № 282/20595 (далі – Порядок вчинення нотаріальних дій).

Розглядаючи цю справу, ВП ВС звернула увагу на положення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, відповідно до якої кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном, а також ст. 14 Конвенції, що забороняє дискримінацію за будь-якою ознакою, зокрема і за ознакою статусу особи.

Крім того, Суд звернувся до практики ЄСПЛ, відповідно до якої дискримінація означає поведінку з особами у різний спосіб без об'єктивного та розумного обґрунтування у відносно схожих ситуаціях (див. *mutatis mutandis* рішення від 11 червня 2002 р. у справі «*Willis v. the United Kingdom*», заява № 36042/97, п. 48 []); близьке за змістом визначення дискримінації закріплене у п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

З огляду на вищезазначене, ВП ВС дійшла висновку, що нормативно визначені відмінні строки для фізичних осіб-кредиторів і юридичних осіб-кредиторів щодо звернення до нотаріуса для вчинення виконавчого напису стосовно майна юридичних осіб-боржників є відмінністю у поводженні з цими кредиторами в аналогічних ситуаціях; така відмінність у світлі умов сьогодення без об'єктивного та розумного обґрунтування створює для юридичних осіб-кредиторів нерівні у порівнянні з фізичними особами-кредиторами умови у правовідносинах з юридичними особами-боржниками щодо реалізації права на мирне володіння майном.

Крім того, ВП ВС зауважила, що відмінність у питанні вчинення виконавчого напису стосовно майна юридичних осіб-кредиторів полягає у наступному: встановлення для юридичної особи-кредитора у порівнянні з фізичною особою-кредитором меншого строку для звернення до нотаріуса для вчинення ним виконавчого напису стосовно майна юридичних осіб-боржників є дискримінацією юридичної особи-кредитора за ознакою її статусу; встановлення для кредитора-юридичної особи більшого строку для звернення до нотаріуса для вчинення ним виконавчого напису стосовно майна фізичної особи-боржника у порівнянні з юридичною особою-боржником є дискримінацією фізичної особи-боржника за ознакою її статусу.

На цій підставі ВП ВС дійшла висновку, що встановлення для юридичної особи-кредитора у порівнянні з фізичною особою-кредитором меншого строку для звернення до нотаріуса для вчинення ним виконавчого напису стосовно майна юридичних осіб-боржників є дискримінацією юридичної особи-кредитора за ознакою її статусу [].

Необхідно зауважити, що постанова ВП ВС від 2 липня 2019 р. у справі № 916/3006/17 викликала неоднозначну оцінку юристів і навіть окремих суддів ВС, які звертали увагу, зокрема на те, що ВП ВС визнала норму ст. 88 Закону про нотаріат дискримінаційною, але питання відповідності її Конституції так і не було вирішене, хоча не застосовувати закон суд може лише у тому випадку, якщо цей закон (норма) суперечить Конституції (ч. 6 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України)) [].

Досліджуючи принцип рівності та заборони дискримінації, необхідно зазначити, що Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» також оперує поняттям «непряма дискримінація».

Так, непряма дискримінація – ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [].

Зі змісту наведеного визначення можна дійти висновку, що, за певних обставин, застосування однакових (умовно нейтральних) правил для особи або групи осіб може призвести до того, що такі особи опиняться у нерівних, стосовно інших осіб умовах, що фактично може призвести до порушення принципу рівності. Така ситуація характерна для непрямой дискримінації.

Інакше кажучи, з метою забезпечення реалізації принципу рівності деякі категорії осіб потребують надання додаткових гарантій, що зможе об'єктивно поставити їх у потенційно рівне становище з іншими особами. У цьому випадку застосування додаткових гарантій та інших заходів є позитивними діями у розумінні ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Зокрема, позитивні дії визначаються, як спеціальні тимчасові заходи, що мають правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, спрямовану на усунення юридичної чи фактичної нерівності у можливостях для особи та/або групи осіб реалізовувати на рівних підставах права і свободи, надані їм Конституцією і законами України [].

Одним із прикладів позитивних дій, що фактично не вважаються порушенням принципу рівності та заборони дискримінації, є положення ч. 2 ст. 7 Закону України «Про адміністративну процедуру», відповідно до якої у випадках та порядку, визначених законом, окремі категорії осіб (малолітні та неповнолітні особи, особи з інвалідністю, іноземці, особи без громадянства, інші визначені законом категорії осіб) під час здійснення адміністративного провадження користуються додатковими гарантіями, передбаченими законом [].

Крім того, «позитивною» дискримінацією можна вважати визначену Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» державну допомогу суб'єктам господарювання, якою визнається підтримка у будь-якій формі суб'єктів господарювання за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів, що спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції, створюючи переваги для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності []. Водночас, для того, щоб така дискримінація переслідувала легітимну мету цим Законом встановлені жорсткі критерії допустимості державної допомоги.

У справі ЄСПЛ «Popovic and others v. Serbia» (заяви № 26944/13 та 3 інших) [] заявниками стверджувалася дискримінація з боку держави-відповідача, що ґрунтувалася на відповідному національному законодавстві,

при наданні пільг цивільним особам з обмеженими фізичними можливостями порівняно з пільгами колишнім військовослужбовцям з обмеженими фізичними можливостями в однакових ситуаціях.

Проте, у своєму рішенні ЄСПЛ вказав, що в установлених обставинах мала місце «позитивна» дискримінація, оскільки відмінність у положеннях про пільги/виплати була наслідком різних статусів/позицій цих груп, що зумовлено обов'язком держави виконувати моральний обов'язок перед ветеранами війни за їхню службу, тоді як цивільні особи з інвалідністю в Сербії можуть набути права на низку пільг, що не можуть бути надані ветеранам війни.

Крім того, ЄСПЛ зазначив, що політичний вибір законодавчого органу влади у цій справі не буде «явно позбавлений розумного підґрунтя» і був підкріплений відповідними та достатніми підставами, а тому порушення ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Першого протоколу до Конвенції не було [].

Прикладом «позитивної» дискримінації у вищій освіті є підхід, прийнятий деякими університетами США, зокрема Гарвардським, Каліфорнійським, Мічиганським і Техаським, який полягає у тому, що навчальні заклади, за інших рівних умов, могли на свій розсуд віддавати перевагу в зарахуванні студентів з певною расовою чи етнічною приналежністю, щоб підвищити серед тих, хто навчається, відсоток етнічних меншин.

Разом з тим, така політика «позитивної» дискримінації викликала незадоволення в деяких колах, у результаті чого некомерційна організація під назвою «Студенти за справедливий вступ» («Students for Fair Admissions») звернулася з позовом до Гарвардського університету, звинувативши його у дискримінації студентів азіатсько-американського походження, щоб підвищити відсотковий склад студентів з інших етнічних меншин. Та ж група подала позов і проти Університету Північної Кароліни, вказуючи на те, що відбір цим вузом студентів на основі їхньої расової приналежності порушує Конституцію США та федеральні закони про громадянські права, які поширюються на і на університети.

Очікується, що Верховний С США винесе вердикт із цього питання і це покладе кінець застосуванню «позитивної» дискримінації у вищій освіті за етнічною приналежністю [].

У практиці ЄСПЛ сформувався підхід, що дозволяє відмежувати дискримінацію від допустимих позитивних дій.

Зокрема, у п. п. 48-49 рішення у справі «Пічкур проти України» (заява № 10441/06) [] ЄСПЛ нагадав, що дискримінація означає поводження з особами у різний спосіб, без об'єктивного та розумного обґрунтування, у відносно схожих ситуаціях (див. рішення ЄСПЛ у справі «Willis v. the United Kingdom», заява № 36042/97, п. 48 []).

Відмінність у ставленні є дискримінаційною, якщо вона не має об'єктивного та розумного обґрунтування, іншими словами, якщо вона не переслідує легітимну ціль або якщо немає розумного співвідношення між застосованими засобами та переслідуваною ціллю. Договірна держава користується свободою розсуду при визначенні того, чи та якою мірою відмінності в інших схожих ситуаціях виправдовують різне ставлення (див. рішення ЄСПЛ у справі «Van Raalte v. the Netherlands», заява № 20060/92, п. 39 []).

З цього приводу необхідно звернути увагу на Рішення КСУ від 22 квітня 2020 р. № 3-р(І)/2020, в якому розглядалося питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень п. 3 ч. 1 ст. 97 Закону України «Про Національну поліцію», що, на думку суб'єкта конституційної скарги, є дискримінаційними.

Досліджуючи це питання, КСУ дійшов висновку, що передбачені ч. 1 ст. 97 Закону різні підстави та умови для призначення й виплати поліцейському або іншій особі одноразової грошової допомоги в разі смерті (загибелі) поліцейського, встановлення його інвалідності або часткової втрати працездатності не можуть розглядатися у розумінні ч. 1 та ч. 2 ст. 24 Конституції України як запровадження дискримінаційних відмінностей у статусі поліцейського, який набуває право на отримання одноразової грошової допомоги, оскільки її розмір обумовлений насамперед ступенем тяжкості негативних для життя і здоров'я поліцейського наслідків.

Крім того, КСУ звернув увагу, що згідно з ч. 3 ст. 6 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» не вважаються дискримінацією дії, які, зокрема, не надають необґрунтованих переваг особам та/або групам осіб за їх певними ознаками, стосовно яких застосовуються позитивні дії, а саме: встановлення державних соціальних гарантій окремим категоріям громадян.

З огляду на вищезазначене, КСУ дійшов висновку, що положення п. 3 ч. 1 ст. 97 Закону щодо підстав та умов для виплати одноразової грошової допомоги у разі визначення поліцейському протягом шести місяців після звільнення його з поліції інвалідності внаслідок причин, зазначених у цьому пункті, не містять дискримінаційних умов для отримання одноразової грошової допомоги поліцейськими, яким протягом шести місяців після звільнення з поліції визначено інвалідність унаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час виконання ними службових обов'язків, а тому вищезазначені положення Закону України «Про Національну поліцію» не суперечать положенням ст. 21, ч. 1 та ч. 2 ст. 24 Конституції України [].

У судовій практиці є непоодинокі приклади оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єкта владних повноважень з підстав, зокрема того, що такі рішення або дії, на думку позивачів, мають ознаки дискримінаційних.

Наприклад, у справі № 826/5221/17 [] позивач оскаржував постанову Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 19 жовтня 2016 р. № 719 «Питання забезпечення житлом сімей загиблих військовослужбовців, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції, а також інвалідів I-II групи з числа військовослужбовців, які брали участь у зазначеній операції, та потребують поліпшення житлових умов» та постанову КМУ від 21 лютого 2017 р. № 119 «Питання забезпечення житлом деяких категорій осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, а також членів їх сімей», вважаючи ці постанови дискримінаційними, оскільки оскаржуваними постановами інвалідів війни АТО виведено в особливу категорію щодо інших інвалідів війни, позбавивши таким чином останніх реальної можливості отримати житло.

Розглядаючи цю справу у касаційному порядку, ВС у постанові від 27 листопада 2018 р. здійснив системний аналіз положень ст. 24 Конституції України, ст. 14 Конвенції, ст. 1 та 2 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», на підставі якого дійшов висновку, що обов'язковою ознакою дискримінації є встановлення факту обмеження (зменшення, звуження, позбавлення) права.

ВС також звернув увагу на положення п. 8 Порядку проведення органами виконавчої влади антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів, затвердженого постановою КМУ від 30 січня 2013 р. № 61 (далі – Порядок № 61), відповідно до якого у разі відсутності у проекті акта положень, які містять ознаки дискримінації (крім позитивних дій), проект акта та висновок візуються керівником юридичної служби та повертаються структурному підрозділу відповідного органу виконавчої влади.

Оскільки судами попередніх інстанцій у цій справі було встановлено, що у пояснювальній записці до проектів оскаржуваних постанов № 119 та 719 Мінсоцполітики зазначено, що за результатами проведення антидискримінаційної експертизи встановлено відсутність у проектах зазначених постанов положень, що містять ознаки дискримінації, Суд дійшов висновку про відсутність підстав вважати положення спірних постанов КМУ такими, що містять дискримінаційні умови.

Крім того, ВС звернув увагу, що оскаржуваними постановами КМУ надано пільги щодо отримання житла деяким пільговим категоріям громадян, зокрема: внутрішньо переміщеним особам, особам з інвалідністю I-II груп, яка настала внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час безпосередньої участі в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення та деяким іншим категоріям громадян, однак, жодних обмежень або скасування прав учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС в оскаржуваних постановах не передбачено.

З огляду на вищезазначене, ВС дійшов висновку про те, що оскаржувані постанови прийняті КМУ на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, запобігаючи несправедливій дискримінації, пропорційно та з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямована ця постанова [].

В іншій справі № 2240/2962/18 [] особа оскаржувала Положення про порядок надання земельних ділянок громадянам для будівництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) на території м. Хмельницького, затвердженого рішенням третьої сесії Хмельницької міської ради від 27 вересня 2006 р. №16, із внесеними змінами та доповненнями. В обґрунтування позовних вимог зазначалося, зокрема, що у спірному Положенні містяться дискримінаційні умови, які обмежують права інших осіб на отримання земельної ділянки.

У постанові від 27 січня 2020 р. ВС наголосив, що цим Положенням не заперечується конституційне право позивача щодо безоплатної передачі земельної ділянки із земель комунальної власності для будівництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка). Разом з цим, вищевказаними актом законодавства встановлено, що реалізація права позивача на отримання земельної ділянки на пільгових умовах вимагає від останнього вчинення певних дій, спрямованих на реалізацію такого права. Зокрема, згідно з нормами Земельного кодексу України (далі – ЗКУ) такими діями є надання відповідному органу місцевого самоврядування клопотання із зазначенням цільового призначення земельної ділянки та її орієнтовних розмірів. Також до клопотання слід додати графічні матеріали, на яких зазначено бажане місце розташування земельної ділянки, погодження землекористувача (у разі вилучення земельної ділянки, що перебуває у користуванні інших осіб).

Проте, судами попередніх інстанцій встановлено, що позивачем не дотримано вимог ЗКУ, необхідних для безоплатної передачі йому земельної ділянки із земель комунальної власності для будівництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка).

Спростовуючи доводи позивача про його дискримінацію внаслідок ненадання земельної ділянки за умови її надання іншим особам, ВС виходив, зокрема з положень ст. 14 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», відповідно до якої особа, яка вважає, що стосовно неї виникла дискримінація, має право звернутися із скаргою до державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та/або до суду в порядку, визначеному законом.

Водночас, у цій справі судами попередніх інстанцій було встановлено, що позивач не надав доказів звернення зі скаргою стосовно виникнення щодо нього дискримінації з боку відповідачів.

Крім того, ВС дійшов висновку, що згідно з наведеною у ст. 1 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» дефініцією поняття «дискримінація», остання має місце лише тоді коли порушення прав відбувається з причини певної ознаки особи; таке тлумачення у повній мірі відповідає положенням ч. 1 ст. 24 Конституції України і ст. 14 Конвенції, а також практиці ЄСПЛ у справах про дискримінацію. Аналогічне положення міститься в підпункті 2.3 Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи від 11 березня 1980 р. № R(80)2 стосовно здійснення адміністративними органами влади дискреційних повноважень, прийнятих Комітетом Міністрів 11 березня 1980 року на 316-й нараді (concerning the exercise of discretionary powers by administrative authorities), згідно з якими, приймаючи конкретне рішення, адміністративний орган влади зобов'язаний діяти, зокрема, з дотриманням принципу рівності перед законом, не допускати несправедливої дискримінації.

З урахуванням того, що позивачем не обґрунтовано факту наявності щодо нього дискримінації, а саме наявності в нього певної ознаки, у тому значенні, яке використовується у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», ВС дійшов висновку, що має місце припущення позивача про обмеження його прав, яке не можна пов'язувати з дискримінацією [].

В окрему категорію спорів, в яких позивачами стверджується допущення стосовно них дискримінації зі сторони суб'єкта владних повноважень, можна віднести спори, що виникають із правовідносин соціального забезпечення.

Зокрема, у справі № 580/585/21 [] позивач оскаржував дії Головного управління Пенсійного фонду України (далі – ГУ ПФУ) щодо зменшення відсоткового значення розміру довічного грошового утримання судді у відставці з 90% на 62% та просив зобов'язати відповідача здійснити позивачу перерахунок довічного грошового утримання судді у відставці у розмірі 90% грошового утримання судді, який працює на відповідній посаді, а також виплатити різницю між нарахованими та фактично отриманими сумами.

У постанові від 27 вересня 2021 р. ВС звернув увагу, що розмір довічного грошового утримання позивача від суддівської винагороди працюючого судді (90%) визначений у порядку, передбаченому Законом України «Про судоустрій і статус суддів» 2010 р. (далі – Закон № 2453-VI), відрізняється від порядку визначення розміру довічного грошового утримання судді, встановленому чинним Законом України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р. (далі – № 1402-VIII), на підставі якого позивачу проведено перерахунок щомісячного довічного грошового утримання судді у відставці.

Така відмінність, за висновком Суду, полягає в тому, що Законом № 2453-VI розмір довічного грошового утримання судді у відставці визначався у відсотках (80% і більше), виходячи із суддівської винагороди працюючого судді, зокрема з окладу у розмірі 15 мінімальних заробітних плат (з урахуванням рішення Конституційного Суду України від 4 грудня 2018 р. № 11-р/2018), на відміну від положень Закону № 1402-VIII, який передбачає сутнісно інші базові показники суддівської винагороди, виходячи з окладу працюючого судді; в даному випадку судді першої інстанції, - 30 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року, (ст. 135 Закону № 1402-VIII), а також інший розмір довічного утримання судді у відставці 50% і більше від суддівської винагороди (ч. 3 ст. 142 Закону № 1402-VIII).

На цій підставі ВС зауважив, що оскільки чинним Законом № 1402-VIII передбачені інші розміри суддівської винагороди та розмір відсотків від неї для нарахування щомісячного грошового утримання, то відсутні правові підстави для обрахунку щомісячного грошового утримання судді одночасно за складовими, які передбачені для різних формул обрахунку грошового утримання (розміру щомісячної суддівської винагороди) за Законом № 1402-VIII, а розміру відсотку – за Законом № 2453-VI; зворотне зумовить неоднакове визначення розміру довічного грошового утримання суддів, що вийшли у відставку відповідно до Закону № 2453-VI, та тих, які вийшли або вийдуть у відставку відповідно до Закону № 1402-VIII; вказане призведе до дискримінації останніх та суперечитиме положенням ч. 1 ст. 126 Основного Закону України щодо гарантування незалежності суддів.

У контексті вказаного питання, Суд також звернувся до правового висновку ВС, сформульованому в постанові від 7 червня 2021 р. у справі № 420/4001/20, про те, що однаковий підхід до визначення порядку розрахунку розміру щомісячного довічного грошового утримання судді, який вийшов у відставку відповідно до Закону № 1402-VIII, та судді, який вийшов у відставку раніше, відповідає принципу рівності та заборони дискримінації, передбаченого Конституцією України (ч. 2 ст. 24 Конституції України), Конвенцією (ст. 14) та КАС України (п. 7 ч. 2 ст. 2). У цій справі було задоволено позов про перерахунок суддівської винагороди судді у відставці, виходячи із розміру посадового окладу із застосуванням регіонального коефіцієнту 1,25 при обчисленні базового розміру посадового окладу і доплати за вислугу років [].

ВС також звернув увагу на Рішення КСУ від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012, в якому наголошено на тому, що рівність та недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства, на чому наголошено у міжнародних правових актах з питань захисту прав і свобод людини і громадянина, зокрема у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. ст. 14 та 26), Конвенції (ст. 14), Протоколі № 12 до Конвенції (ст. 1), ратифікованих Україною, та у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. ст. 1, 2 та 7). Гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод.

Крім того, Суд зазначив, що визначення розміру довічного грошового утримання позивача на підставі норм Закону № 1402-VIII (50% і більше) не призводить до порушення гарантованих ст. 22 Конституції України права позивача, оскільки розмір довічного грошового утримання, на який має право позивач, за нормами Закону № 1402-VIII, не є меншим, ніж той, який був забезпечений з урахуванням положень Закону № 2453-VI, а значно більшим.

У зв'язку із цим, ВС дійшов висновку, що ГУ ПФУ, приймаючи рішення про відмову у перерахунку довічного грошового утримання судді у відставці у розмірі 90% від грошового забезпечення діючого судді відповідно до заяви позивача від 6 січня 2021 р., діяв на підставі та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [].

Вищезазначені правові висновки застосовані ВС у постановах від 29 вересня 2021 р. у справі № 160/9739/20 [], від 24 грудня 2021 р. у справі № 260/4377/20 [] та від 11 травня 2022 р. у справі № 420/6617/20 [].

Необхідно звернути увагу на практику ЄСПЛ у справах, в яких стверджується порушення ст. 14 Конвенції.

Зокрема, справа «Bela Nemeth v. Hungary» (заява № 73303/14) [] стосувалася неможливості заявника набути право володіння на придбане ним на аукціоні майно у зв'язку з установленням законодавчого мораторію на

виселення, запровадженого з метою пом'якшення наслідків фінансової кризи 2008 р. Водночас, дія мораторію не поширювалася на державних службовців.

З огляду на таке, заявник, посилаючись на ст. 1 Першого протоколу до Конвенції та ст. 14 Конвенції (заборона дискримінації), скаржився на те, що йому було відмовлено в реалізації права власності, а також на те, що він зазнав дискримінації, оскільки відповідне законодавство захищало державних суб'єктів, завдаючи шкоду приватним особам.

Надаючи оцінку обставинам справи, ЄСПЛ нагадав, що втручання в приватну власність повинно бути законним, переслідувати легітимну мету, відбуватися в інтересах суспільства та забезпечувати баланс між загальними інтересами та правами особи; встановлення мораторію мало юридичне підґрунтя; дії національного законодавчого органу при введенні мораторію знаходилися в межах його свободи розсуду і не були «явно необґрунтовані», а тому мораторій відповідав конвенційним критеріям суспільного інтересу.

З огляду на те, що на заявника не було покладено надмірний індивідуальний тягар, а становище заявника у справі не було «відповідно схожим» зі становищем державних органів, ЄСПЛ констатував, що заявник не міг зазнати дискримінації та встановив відсутність порушення ст. 14 Конвенції [].

Розглянуті вище приклади із судової практики доводять, що дискримінація та дискримінаційні умови стосовно особи або групи осіб відсутні у тому випадку, якщо на таку особу (групу осіб) за будь-якою ознакою не покладаються непропорційні та надмірні, у порівнянні з іншими особами (групою осіб), обмеження або не висуваються додаткові, у порівнянні зі звичайними, умови реалізації її прав.

Разом з тим, якщо такі вимоги не дотримані, зокрема, якщо на особу або групу осіб за певною ознакою покладається додатковий тягар або обмеження щодо реалізації певного права, суд може визнати наявність ознак дискримінації стосовно такої особи або групи осіб.

Наприклад, у Рішення від 9 липня 2007 р. № 6-рп/2007 (справа про соціальні гарантії громадян) КСУ визнав дискримінаційними та неконституційними положення окремих законів у сфері регулювання права на соціальний захист (дискримінація на соціальний захист).

КСУ у мотивувальній частині Рішення звернув увагу, що утверджуючи і забезпечуючи права і свободи громадян, держава окремими законами України встановила певні соціальні пільги, компенсації і гарантії, що є складовою конституційного права на соціальний захист і юридичними засобами здійснення цього права, а тому відповідно до ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 19, ч. 1 ст. 68 Конституції України вони є загальнообов'язковими, однаковою мірою мають додержуватися органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими особами; невиконання державою своїх соціальних зобов'язань щодо окремих осіб ставить громадян у нерівні умови, підриває принцип довіри особи до держави, що закономірно призводить до порушення принципів соціальної, правової держави.

Проте, за висновком КСУ, наведене не може бути підставою для незастосування до працівників, які працюють відповідно до укладеного контракту, положень ч. 3 ст. 40 КЗпП України, і такі працівники не можуть бути звільнені в день тимчасової непрацездатності або в період перебування у відпустці, оскільки це зумовить нерівність та дискримінацію цієї категорії працівників, ускладнить їх становище та знизить реальність гарантій трудових прав громадян, встановлених Конституцією і законами України [].

У судовій практиці у якості прикладу визнання дискримінації на соціальний захист можна навести постанову ВС від 2 березня 2023 р. у справі № 300/5520/21 [].

У цій справі позивач оскаржував дії ГУ ПФУ щодо зменшення розміру призначеної особі пенсії за вислугу років з 77% до 70% грошового забезпечення, просив зобов'язання відповідача здійснити перерахунок та виплату пенсії позивачу, з урахуванням виплачених сум, із розрахунком підвищення до пенсії, виходячи з відсоткового значення розміру пенсії 77% грошового забезпечення.

Розглядаючи цю справу в касаційному порядку, ВС погодився із висновками судів попередніх інстанцій про те, що у відповідача були відсутні підстави для зменшення відсоткового значення розміру основної пенсії позивача при здійсненні її перерахунку.

Крім того, Суд звернув увагу на відмінність спору, що виник у цій справі, від тих, що вирішувалися ВП ВС у постанові від 16 жовтня 2019 р. у справі № 240/5401/18 та у постанові від 24 червня 2020 р. у справі № 160/8324/19. При цьому ГУ ПФУ (далі – скажчик) стверджував, що у судовій практиці в зазначеній категорії справ існують різні підходи, що, на його думку, не є справедливою судовою практикою та створює дискримінацію на соціальний захист однієї і тієї ж категорії громадян. Однак, ВС відхилив цей довід касаційної скарги, оскільки спір у справі № 160/8324/19 стосувався складання та надсилання до пенсійного органу оновленої довідки про розмір грошового забезпечення; у вказаній справі ВП ВС не було зроблено жодних висновків щодо визначення/зміни відсоткового розміру пенсії під час її перерахунку.

Крім того, ВС наголосив, що у зразковій справі № 240/5401/18 вирішувалося питання щодо зменшення відсоткового розміру основної пенсії, призначеної за Законом України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» (далі – Закон № 2262-XII) під час перерахунку пенсії на підставі постанови КМУ від 21 лютого 2018 р. № 103 «Про перерахунок пенсій особам, які звільнені з військової служби, та деяким іншим категоріям осіб» (далі – Постанова № 103), а в зразковій справі № 160/8324/19 вирішувалося питання про видачу нових довідок для перерахунку пенсії тим самим пенсіонерам військовослужбовцям, зумовленим скасуванням у судовому порядку певних пунктів Постанови №103 (справа № 826/3858/18).

За висновком Суду, після вирішення спору у зразковій справі № 160/8324/19 військовослужбовці, пенсія яким призначена відповідно до Закону № 2262-XII, отримали можливість на підставі оновленої довідки на перерахунок їх пенсії без обмежень, встановлених Постановою № 103, що у жодному разі не може свідчити про існування дискримінаційних підходів у судовій практиці ВП ВС щодо певної категорії пенсіонерів.

На цій підставі, ВС дійшов висновку, що доводи касаційної скарги стосовно неправильного застосування судами попередніх інстанцій норм матеріального права та неправильного врахування висновків, викладених у постановах ВП ВС та постановах Касаційного адміністративного суду у складі ВС, не знайшли свого підтвердження [].

Деякі спори стосуються дискримінації особи за ознакою місця її проживання.

Зокрема, у Рішенні від 22 червня 2022 р. № 5-р(II)/2022 (щодо дискримінації у реалізації права на житло) КСУ розглядав питання щодо конституційності положень п. 2 ч. 2 ст. 40 Житлового кодексу України (далі – ЖК України), в яких зазначалося, що громадяни беруться на облік потребуючих поліпшення житлових умов за місцем проживання виконавчим комітетом районної, міської, районної в місті, селищної, сільської Ради народних депутатів за участю громадської комісії з житлових питань, створюваної при виконавчому комітеті.

Скажчик стверджує, що внаслідок застосування ВС оспорюваних положень Кодексу він був дискримінований за ознакою місця проживання, в результаті чого було порушено право його сім'ї на житло, гарантоване ч. 2 ст. 47 Конституції України.

Як зазначено у цьому Рішенні, надаючи оцінку змісту законодавчого регулювання п. 2 ч. 2 ст. 40 ЖК України, КСУ перевіряє його на відповідність Конституції України, ураховуючи не лише текстуальний спосіб викладення, а й контекст його значення для реалізації права на житло та інших конституційних прав.

КСУ дійшов висновку, що зниження внутрішньої мобільності особи в сучасному суспільстві істотно ускладнює реалізацію особою низки її інших прав, гарантованих Основним Законом України, зокрема прав: брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, на рівне право доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування (ст. 38), на здійснення підприємницької діяльності, яку не заборонено законом (ст. 42), на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст. 43), на соціальний захист (ст. 46), на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49), на освіту (ст. 53).

Водночас КСУ урахував, що свобода пересування, вільний вибір місця проживання можуть бути обмежені законом, що визначено ч. 1 ст. 33 Конституції України, однак таке законодавче регулювання (установлення винятків із цієї свободи) не може бути свавільним, а навпаки – воно має бути узгоджене з конституційними цінностями та виправдане з огляду на суспільний інтерес.

На цій підставі КСУ дійшов висновку, що обмеження конституційної свободи пересування, вільного вибору місця проживання, яке міститься в п. 2 ч. 2 ст. 40 Кодексу, позбавлене легітимної мети та не є виправданим, з огляду на що КСУ визнав п. 2 ч. 2 ст. 40 Кодексу таким, що суперечить приписам ч. 2 ст. 24, ч. 1 ст. 33 Конституції України [].

Прикладом дискримінації за ознакою місця проживання у судовій практиці є постанова ВС від 20 грудня 2018 р. у справі № 826/12123/16 [], в якій позивач оскаржував Порядок здійснення контролю за проведенням соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам за місцем їх фактичного проживання/перебування, затверджений постановою КМУ від 8 червня 2016 р. № 365; п. 7, 8, 9, 13 Порядку призначення (відновлення) соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам, затвердженого постановою КСУ від 8 червня 2016 р. № 365; абз. 6, 7, 8 постанови КМУ «Про здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам» від 5 листопада 2014 р. № 637, які, на думку позивача, передбачають перевірку як місця проживання, так і місця перебування внутрішньо переміщеної особи та, відповідно, є дискримінаційними.

Розглядаючи цю справу в касаційному порядку, ВС звернув увагу, що відповідно до ч. 1 ст. 47 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (далі – Закон № 1058-IV) пенсія виплачується щомісяця, у строк не пізніше 25 числа місяця, за який виплачується пенсія, виключно в грошовій формі за зазначеним у заяві місцем фактичного проживання пенсіонера в межах України організаціями, що здійснюють виплату і доставку пенсій, або через установи банків у порядку, передбаченому КМУ; положеннями чинного законодавства не передбачено перевірок інформації про постійне або тимчасове місце проживання пенсіонерів та отримувачів страхових виплат, які не перебувають на обліку внутрішньо-переміщеної особи шляхом здійснення виходу працівників державних органів за відповідною адресою.

З огляду на це, ВС дійшов висновку, що встановлення додаткових вимог для внутрішньо переміщених осіб, зокрема з числа пенсіонерів при отриманні соціальних (у тому числі пенсійних) виплат вказує наявність нерівного поводження в порівнянні з іншими пенсіонерами, що призводить до обмеження їх можливості у реалізації свого права, гарантованого державою на соціальний захист.

Таким чином, Суд вказав, що положення Порядку призначення (відновлення) соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам та Порядку здійснення контролю за проведенням соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам за місцем їх фактичного проживання/перебування обмежують позивача та інших осіб, що належать до внутрішньо-переміщених осіб, у реалізації їхніх прав, зокрема прав на пенсійне та соціальне забезпечення, та є таким, що призводить до непрямої дискримінації за ознакою місця проживання та перебування на обліку як внутрішньо-переміщена особа, а також порушує принцип рівності, передбачений ст. 24 Конституції України, та гарантії вільного пересування територією України, передбачені ст. 33 Конституції України.

Крім того, ВС зазначив, що порядок реалізації гарантованого законом права громадянина на пенсійне забезпечення може бути змінено виключно законом, а не підзаконним актом; ст. 49 Закону № 1058-IV чітко визначає вичерпний перелік підстав для прийняття територіальним органом ПФУ рішення про припинення виплати пенсії. зокрема, передбачено чотири конкретних підстави та п'ята «в інших випадках, передбачених законом»; зміст цього положення чітко вказує, що визначення підстав припинення пенсії перебуває у компетенції парламенту; факт проживання особи за тим чи іншим місцем проживання не впливає на визначення її права на пенсію; відсутність особи за фактичним місцем проживання/перебування (яка, відповідно до оскаржуваної постанови № 365, є підставою для припинення пенсійних виплат) на законодавчому рівні не включена до умов припинення пенсійних виплат.

На цій підставі ВС дійшов висновку, що запровадження спірними положеннями постанов КМУ перевірок стосовно пенсіонерів-внутрішньо переміщених осіб має ознаки дискримінації [].

Про наявність ознак дискримінації за підставою місця проживання та, відповідно, порушення ст. 14 Конвенції та ст. 1 Протоколу № 12 до Конвенції вказав ЄСПЛ у рішенні у справі «Selyukenko and others v. Ukraine» (заява № 24919/16 та 28658/16) [].

Справа стосувалася дискримінаційної відмови у праві голосувати на місцевих виборах у місті Києві 2015 р., оскільки, незважаючи на те, що в документах заявниць як внутрішньо переміщених осіб місцем проживання було визначено місто Київ, органи влади дійшли висновку, що вони все ще є мешканцями їхніх рідних міст.

Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ встановив, що національні суди вирішили, що право голосу на місцевих виборах надано тим громадянам України, які «належать» до своїх відповідних місцевих громад і проживають у відповідних виборчих округах; це місце проживання має зазначатися в документах, що підтверджують громадянство.

У своєму рішенні у цій справі ЄСПЛ нагадав, що в той час як ст. 14 Конвенції забороняє дискримінацію в користуванні правами і свободами, викладеними в ній, ст. 1 Протоколу № 12 до Конвенції розширює сферу захисту на «будь-які права, установлені законом», та запроваджує загальну заборону дискримінації; держави мають надавати розумне виправдання у випадку, якщо з однією особою поведуться інакше, ніж з іншою; в іншому разі може бути встановлено порушення.

Надаючи оцінку дотриманню конвенційних приписів у цій справі, ЄСПЛ встановив, що незважаючи на те, що до заявниць ставилися так само, як до інших громадян стосовно місця проживання, однак вони, як внутрішньо переміщені особи, перебували в явно іншому становищі, ніж інші громадяни: вони не могли просто повернутися до свого зареєстрованого місця проживання в Україні і проголосувати; заявниці перебували в місті Києві більше року, сплачували місцеві податки тощо, а тому були зацікавлені в результаті виборів; за національним законодавством, чинним на час подій, заявниці, змінивши місце проживання, ризикували втратити свій статус внутрішньо переміщених осіб.

З огляду на вищезазначене, ЄСПЛ дійшов висновку, що органи влади піддали заявниць дискримінації в частині реалізації ними свого права голосувати на місцевих виборах, а тому мало місце порушення ст. 1 Протоколу № 12 до Конвенції [].

Ще одним видом дискримінації, яка встановлюється національними судами та ЄСПЛ, є дискримінація за ознакою стану здоров'я.

Зокрема, у справі № 201/13021/16-ц [] позивач звернувся до суд з позовом до ПрАТ «СК «АХА Страхування» про захист прав споживача та зобов'язання вчинити певні дії, мотивуючи позов тим, що він є особою з інвалідністю першої групи з дитинства, звернувся до Дніпропетровської філії ПрАТ «СК «АХА Страхування» з проханням продати йому поліс медичного туристичного страхування для виїжджаючих за кордон, однак, на це звернення отримав відмову відповідача з підстави наявності у нього інвалідності першої групи у зв'язку з тим, що договором добровільного страхування подорожуючих за кордон та Правилами № 019 добровільного страхування медичних витрат, якими у своїй діяльності керується відповідач, встановлено обмеження для осіб з інвалідністю першої та другої груп.

Розглядаючи цю справу, ВС у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду в постанові від 31 жовтня 2019 р., з урахуванням положень Закону України «Про засади запобігання і протидії дискримінації в Україні», Рішення КСУ від 7 липня 2004 р. № 14-рп/2004 та практики ЄСПЛ, дійшов висновку, що в Україні проголошена і діє загальна заборона дискримінації; наявність дискримінаційного положення в правилах страхування відповідача свідчить про порушення прав осіб з інвалідністю; ст. 9 Конвенції про права осіб з інвалідністю визначено право на доступність, у якій передбачено, що особи з інвалідністю мають право мати доступ до всіх аспектів суспільного життя нарівні з іншими, зокрема, до фізичного оточення, до транспорту, до інформації та зв'язку та до інших об'єктів і послуг, що надаються населенню [].

У рішеннях ЄСПЛ також сформувалась стала практика з приводу заборони дискримінації за ознакою стану здоров'я.

Так, у рішенні у справі «G.L. v. Italy» (заява № 59751/15) [], що стосувалася неспроможності молодої дівчини, яка страждала на аутизм, отримати спеціалізовану допомогу в навчанні під час перших двох років здобуття нею початкової освіти (між 2010 та 2012 рр.) при тому, що така підтримка була передбачена законом, ЄСПЛ дійшов висновку, що заявниця не могла продовжувати відвідування початкової школи за умов, рівноцінних умовам, якими користуються учні, які не мають особливих потреб, і ця різниця у ставленні зумовлена її інвалідністю.

Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ встановив, що національні адміністративні суди взяли до уваги відсутність фінансових ресурсів як причину ненадання спеціалізованої допомоги без розгляду того, чи дотримали державні органи справедливого балансу між освітніми потребами заявниці та обмеженою можливістю адміністрації школи відповідати їм, або чи були твердження про дискримінацію обґрунтованими.

ЄСПЛ визнав, що органи влади не намагались визначити дійсні потреби дівчинки та надати підтримку з метою забезпечення продовження отримання нею початкової освіти за умов, наскільки це можливо, рівноцінних тим, в яких навчались інші діти, які відвідували цю ж школу, без накладення непропорційного чи надмірного тягаря на адміністрацію навчального закладу; дискримінація, якої зазнала дівчинка, була ще серйознішою, оскільки мала місце на стадії початкової освіти, яка формувала основу навчання дитини та соціальної інтеграції, надаючи їй можливість отримати свій перший досвід спільного проживання в суспільстві, що є обов'язковим для більшості країн.

На цій підставі ЄСПЛ дійшов висновку про порушення ст. 14 Конвенції (заборона дискримінації) у поєднанні зі ст. 2 Першого протоколу до Конвенції (право на освіту) [].

Інша справа «*Ryser v. Switzerland*» (заява № 23040/13) [] стосувалася відповідальності заявника за несплату ним податку на звільнення від військової служби, хоча його було визнано непридатним для її проходження, відтак, заявник скаржився на дискримінацію за ознакою стану здоров'я внаслідок того, що він як особа, яка є непридатною для військової служби і страждає від інвалідності «незначного» ступеня, зазнав іншого ставлення до себе, аніж, з одного боку, особи, які є непридатними до військової служби і страждають від інвалідності «значного» ступеня, та, з іншого, особи, придатні для проходження військової служби, враховуючи, що ці дві категорії осіб не повинні були сплачувати податок у зв'язку зі звільненням від військової служби.

У цій справі ЄСПЛ встановив, що органи влади держави-відповідача визнали заявника непридатним для проходження військової служби за станом здоров'я, однак його визнали придатним до проходження альтернативної цивільної служби. Проте у подальшому Управління цивільної безпеки, спорту та військових справ зобов'язало заявника сплатити податок на звільнення від проходження військової служби.

Надаючи оцінку дотриманню державою-відповідачем ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 8 Конвенції, ЄСПЛ нагадав, що ст. 14 Конвенції забороняє дискримінацію за ознакою стану здоров'я, що було критерієм для визначення ступеня непридатності проходження військової служби. Отже, оскільки заявник був визнаний непридатним за медичними показниками, наявність або відсутність бажання щодо проходження служби не була вирішальною, адже військово-медичні експерти дійшли висновку про його непридатність до військової служби.

Стосовно існування інших видів служби в якості альтернативи звільненню від сплати податку і, зокрема, можливості зменшення його суми завдяки роботі в органах цивільного захисту ЄСПЛ зазначив, що заявник був проінформований про те, що його було призначено до резерву служби цивільного захисту, і тому він, в принципі, не зобов'язаний проходити військову службу, з огляду на що ЄСПЛ постановив, що можливість зменшення суми податку була суто теоретичною та не була вирішальною.

Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що об'єктивне виправдання різниці, проведеної органами влади між особами, визнаними непридатними для військової служби та звільненими від сплати податку, та особами, визнаними непридатними до служби, але все ще зобов'язаними сплатити податок, було необґрунтованим; заявник був поставлений у явно невігідне становище порівняно з особами, які не могли проходити військову службу з мотивів міркувань совісті, та особами, які були визнані придатними до служби, проте це могло бути замінено на альтернативну (невійськову) службу, і таким чином могли уникнути сплати податку; мало місце порушення ст. 14 Конвенції (заборона дискримінації) у поєднанні зі ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя) [].

Ще одним прикладом є справа «*Negovanovic and others v. Serbia*» (заява № 29907/16 та 3 інших) [], яка стосувалася дискримінації з боку національних органів влади шахістів із порушеннями зору (незрячих) – громадян держави-відповідача, які виграли медалі на ключових міжнародних змаганнях; на відміну від інших сербських спортсменів з інвалідністю та шахістів без порушень зору, які здобули аналогічні або схожі спортивні результати, заявники були позбавлені деяких фінансових пільг і нагород/виплат за свої

досягнення, а також офіційного визнання почесною грамотою, що, за їхніми твердженнями, мало негативний вплив на їхню репутацію.

У цій справі було встановлено, що у 2007 р. Федерація Сербії із шахів рекомендувала щоб шахістів, які завоювали медалі на міжнародних змаганнях, зокрема й заявників, було офіційно нагороджено спортивними відзнаками. Проте, на відміну від шахістів, які не мали порушень зору, зі схожими спортивними досягненнями, кандидатури заявників не були офіційно запропоновані Міністерством освіти і науки Уряду для відзнак.

Надаючи оцінку стверджуваному заявниками порушенню ст. 1 Протоколу № 12 до Конвенції, ЄСПЛ нагадав, що держави мають досить обмежену свободу розсуду при встановленні різного правового регулювання для осіб з інвалідністю; прийняті Парламентською асамблеєю Ради Європи Рекомендації та Конвенція про права осіб з інвалідністю наголошували на важливості захисту осіб з інвалідністю від дискримінаційного поводження; оскільки сербські органи влади вирішили запровадити систему визнання спортивних досягнень та заохочень, вони мали це робити у спосіб, сумісний зі ст. 1 Протоколу № 12 до Конвенції.

З огляду на вищезазначене ЄСПЛ дійшов висновку про відсутність об'єктивного та розумного виправдання в іншому поводженні із шахістами з порушеннями зору на основі їхньої інвалідності та, відповідно, визнав порушення ст. 1 Протоколу № 12 до Конвенції (загальна заборона дискримінації) [].

Відповідно до практики ЄСПЛ окремим видом дискримінації є дискримінація за ознакою статі (гендерна дискримінація).

Питання щодо порушення ст. 14 Конвенції на підставі гендерної дискримінації вирішувалося ЄСПЛ під час розгляду справи «Gruba and others v. Russia» (заява № 66180/09 та 3 інших) [], яка стосувалася неоднакового підходу національного законодавства щодо права працівників поліції та інших правоохоронних органів (чоловіки та жінки) на соціальну відпустку по догляду за дітьми, зокрема для працівників правоохоронних органів – чоловіків надання такої відпустки залежало від того, чи залишалися їхні діти без материнського догляду. З огляду на це, заявники стверджували порушення ст. 14 Конвенції у поєднанні із ст. 8 Конвенції.

Надаючи оцінку стверджуваному порушенню ст. 14 Конвенції, ЄСПЛ послався на свої висновки, зроблені у рішенні у справі «Konstantin Markin v. Russia» (заява № 30078/06) [], а саме:

- гендерні стереотипи, такі як сприйняття жінок основними піклувальниками за дітьми, а чоловіків основними годувальниками, не можуть розглядатись як достатнє обґрунтування різниці в ставленні до чоловіків та жінок щодо права на соціальну відпустку по догляду за дитиною; цей висновок стосується як працівників поліції, так і військових;
- той факт, що заявники підписали контракт на проходження служби в поліції, не може означати відмову від своїх прав не бути дискримінованими; з огляду на основоположне значення заборони дискримінації за ознакою статі не можна погодитись із відмовою від права не бути підданим дискримінації за такими ознаками, оскільки це суперечило б важливим суспільним інтересам;
- хоча підтримка оперативної ефективності поліції є законною метою, яка могла б виправдати певні обмеження прав штату працівників правоохоронних органів, вона не могла виправдати різницю в ставленні між чоловіками та жінками.

Розглядаючи справу «Gruba and others v. Russia» (заява № 66180/09 та 3 інших), ЄСПЛ встановив такі дискримінаційні відмінності у праві працівників правоохоронних органів чоловіків та жінок на соціальну відпустку: жінки-поліцейські безумовно мали право на відпустку по догляду за дитиною, і обмеження стосувалося лише поліцейських-чоловіків; право на таку відпустку залежало від статі працівників поліції, а не від їхньої посади в правоохоронних органах, наявності заміни чи будь-яких інших обставин, що стосуються оперативної ефективності поліції; не було обмежень щодо статі для зайняття посад, еквівалентних посадам заявників, проте жінки, які займали такі посади, на відміну від заявників, мали безумовне право на таку відпустку; національні органи влади, відмовляючи заявникам у наданні відпустки по догляду за дитиною не посилалися на будь-які обставини, які свідчили про те, що їхній тимчасовий вихід у відпустку по догляду за дитиною підірвав би оперативну ефективність поліції.

З огляду на вищевикладене ЄСПЛ дійшов висновку, що різниця в ставленні між чоловіками та жінками, які є працівниками міліції, щодо права на відпустку по догляду за дитиною не є розумно та об'єктивно виправданою; не було жодного розумного співвідношення пропорційності між законною метою збереження оперативної ефективності поліції та оскаржуваною різницею у ставленні; заявники зазнали дискримінації за ознакою статі, а тому Суд визнав порушення ст. 14 Конвенції (заборона дискримінації) разом зі ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя) щодо кожного із заявників [1].

Ще одним видом дискримінації, що зустрічається у судовій практиці деяких зарубіжних держав, є дискримінація за ознакою громадянства.

Наприклад, в Угорщині на законодавчому рівні запроваджено диференційований підхід щодо цін на паливо для вантажних автомобілів з іноземними номерами, який, за твердженням уряду цієї держави, був обумовлений «паливним туризмом» та збільшенням транзитних перевезень, що призвело до збільшення споживання палива.

Водночас, відповідно Директиви про послуги (The Services Directive) (2006/123/EC) [2] країни ЄС повинні забезпечити, щоб компанії не дискримінували одержувачів послуг, застосовуючи вищі ціни через національність або країну проживання одержувача, а диференційований підхід допускається лише в тому випадку, якщо відмінності прямо обґрунтовані.

З огляду на це, Європейський комісар з питань внутрішньої торгівлі та послуг закликав Угорщину зупинити дискримінаційне ціноутворення на паливо для автомобілів з іноземними номерними знаками та зазначив про право ініціювати терміновий розгляд питання щодо порушення прав, що можуть призвести до судового позову проти Угорщини та можливих штрафів [3].

Іншим прикладом цього виду дискримінації є ситуація, яка склалася навколо компенсації вартості переїзду для всіх працівників Європейської комісії, що перебувають у Брюсселі, проте це правило поширюється тільки на представників держав-членів ЄС. У зв'язку з цим, після виходу Великої Британії з ЄС британські працівники Єврокомісії позбулись можливості отримати компенсацію за подорожі додому, що стало підставою для подання декількома громадянами Великої Британії позову до суду на Європейську комісію, який обґрунтований тим, що відмова покривати їхні транспортні витрати є дискримінаційною за ознакою громадянства [4].

Деякі ознаки дискримінації за приналежністю до громадянства були виявлені Всесвітньою організацією охорони здоров'я (далі – ВООЗ), яка у період загострення пандемії закликала країни «Великої сімки» (G7) визнати пріоритетом рівність доступу багатих і бідних країн до ковід-вакцин, що є важливою умовою для подолання пандемії. Разом з тим, ВООЗ стверджувала, що існуюча на той час ситуація з розподілом вакцин була неприйнятною, оскільки із введених у світі 1,25 мільярда доз вакцин проти COVID-19 близько 45% доз вводяться у країнах з високим рівнем доходу, де живе 16% світового населення [5].

З цього приводу Президент України під час виступу на Генасамблеї ООН порівняв розподіл COVID-вакцин у світі з розподілом рятувальних шлюпок і назвав ліки знаряддям для дискримінації, висловлюючись про нерівний розподіл останніх між різними країнами [6].

Досліджуючи питання реалізації принципу заборони дискримінації, необхідно звернути увагу, що законодавством можуть визначатися винятки у застосуванні цього принципу в інтересах національної безпеки, оборони або інших загальносуспільних інтересах.

Таке застереження, наприклад, міститься у ч. 2 ст. 31 ГК України, відповідно до якої законом можуть бути встановлені винятки з положень цієї статті (щодо заборони дискримінації суб'єктів господарювання) з метою забезпечення національної безпеки, оборони, загальносуспільних інтересів [7].

З цього приводу у Рішенні від 7 липня 2004 р. № 14-рп/2004 КСУ вказав, що мета встановлення певних відмінностей (вимог) у правовому статусі деяких осіб повинна бути істотною, а самі відмінності (вимоги), що переслідують таку мету, мають відповідати конституційним положенням, бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими та справедливими (абз. 7 пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини [8]).

Прикладом легітимного відступу від принципу заборони дискримінації в інтересах національної безпеки є постанова ВС від 10 липня 2019 р. у справі № 826/8854/17 [9] за позовом ПАТ «Укртрансгаз» до

Антимонопольного комітету України про визнання протиправним та скасування рішення, яким Постійно діюча адміністративна колегія Антимонопольного комітету України з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель задовольнила скаргу та зобов'язала ПАТ «Укртрансгаз» внести зміни до тендерної документації за вищезазначеною процедурою закупівлі.

В обґрунтування позовних вимог позивач зазначав, що вимоги ПАТ «Укртрансгаз» до учасників процедури закупівлі послуг з охорони об'єктів магістрального трубопровідного транспорту, визначені у Додатку 1 до тендерної документації, не можна вважати дискримінаційними, оскільки їх встановлення зумовлено необхідністю виконання позивачем вимог положень чинного законодавства, з огляду на що висновки, викладені в оскаржуваному рішенні відповідача, не відповідають дійсним обставинам справи, а рішення є протиправним, у зв'язку з чим підлягає скасуванню.

Розглядаючи цю справу, ВС врахував, що законодавством встановлені певні обмеження здійснення деяких видів підприємницької діяльності з метою забезпечення національної безпеки та оборони, а тому зазначення ПАТ «Укртрансгаз» у Тендерній документації вимог до учасників з урахуванням приписів чинного законодавства, зокрема, постанови КМУ № 937, не є підставою вважати такі вимоги дискримінаційними та такими, що порушують антимонопольне законодавство.

Аналогічний правовий висновок було застосовано у постанові ВС від 20 березня 2019 р. у справі № 826/8856/17, у якій Суд в аналогічних правовідносинах, що виникли між тими ж сторонами, дійшов висновку про те, що позивач був обмежений вимогами постанови КМУ № 937 у виборі постачальників послуг з охорони особливо важливих об'єктів державної власності та визначенні вимог до такого постачальника [1].

У практиці ЄСПЛ прикладом легітимного відходження від принципу заборони дискримінації є справа «J.D. and A v. the United Kingdom» (заяви № 32949/17 та № 34614/174), яка стосувалася тесту, який слід застосувати щодо обґрунтування міри соціальної та економічної політики («дуже вагомі причини» або «явно необґрунтовані») [2].

Обставини цієї справи полягали у тому, що два заявники були орендарями соціального житла, однак, після зміни законодавства (статутної схеми) у 2012 р. житлова допомога, на яку вони раніше мали право як на компенсацію витрат на оренду, зменшилась. Метою зміни було заощадження державних коштів та стимулювання осіб, які мають додаткові спальні в соціальному житлі, переїхати до менших будинків.

З огляду на такі обставини, заявники скаржилися на порушення ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, оскільки, на їх думку, ці зміни ставили їх у більш загрозливе становище, ніж інших, постраждалих від зменшення, через їхні особисті обставини і це означало, що вони мали особливу потребу залишатися у своїх будинках: перша заявниця піклувалася про свою дитину-інваліда, а друга – за «схемою притулку», щоб захистити тих, хто зазнав та зазнає ризику серйозного домашнього насильства.

Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ роз'яснив тест на прийнятність, який слід застосовувати у цих справах, зокрема:

- чи слід було вказувати, що такий захід є «явно необґрунтованим» (тест, що походить зі ст. 1 Першого протоколу до Конвенції та відповідає широким межам дозволеного втручання або обмеження прав особи державою);
- чи потрібні «вагомі причини» для обґрунтування такого заходу (тест, що походить зі ст. 14 Конвенції та має менші межі дозволеного втручання або обмеження прав особи державою).

Суд зауважив, що, хоча межі дозволеного втручання або обмеження прав особи державою у контексті загальних заходів економічної чи соціальної політики були в принципі широкими, такі заходи все-таки мали бути здійснені таким чином, аби не порушувати Конвенцію щодо заборони дискримінації та мали відповідати вимозі пропорційності.

У контексті дотримання вимог ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Першого протоколу до Конвенції Суд підтвердив, що застосовував тест «явно необґрунтований» лише до обставин, коли стверджувана різниця в поводженні була наслідком перехідного заходу, призначеного для виправлення історичної нерівності (див. рішення ЄСПЛ у справах «Stec and others v. the United Kingdom», заяви № 65731/01 та № 65900/01, п.п. 61-66

[]; «Runkee and White v. the United Kingdom», заяви № 42949/98 та № 53134/99, п.п. 40–41 []; «British Gurkha Welfare Society and others v. the United Kingdom», заява № 44818/11, п. 81 []).

ЄСПЛ пояснив, що поза цим контекстом, і коли стверджувана дискримінація ґрунтувалася на основі втрати працездатності та статі, для обґрунтування оскаржуваного заходу стосовно заявників потрібні були «дуже вагомі причини»; враховуючи необхідність запобігання дискримінації осіб з інвалідністю та сприяння їхній повній участі та інтеграції в суспільство, межа розсуду, якою користуються держави у встановленні різного юридичного поводження з особами з інвалідністю, значно зменшилась, та із урахуванням особливої вразливості осіб з інвалідністю, таке поводження вимагатиме виправдання «дуже вагомими причинами» (рішення у справі «Guberina v. Croatia», заява № 23682/13, п. 73 []). Крім того, просування гендерної рівності є головною метою в державах – членах Ради Європи, «дуже вагомі причини» мають бути висунуті, щоб різницю стосовно гендерних ознак вважати сумісною з Конвенцією (рішення у справі «Konstantin Markin v. Russia», заява № 30078/06, п. 127 []).

З огляду на вищезазначене, ЄСПЛ визнав відсутність порушення ст. 14 Конвенції та ст. 1 Протоколу першого Конвенції стосовно першого заявника. Водночас, враховуючи, що законна мета запровадженої державою-відповідачем схеми – стимулювати тих, хто має «додаткові» спальні, залишати свої домівки в менші – суперечила меті схем притулку, яка полягала в тому, щоб дозволити тим, хто перебуває під серйозним ризиком домашнього насильства, безпечно залишатися у своїх домівках, якщо вони цього бажають, ЄСПЛ визнав стосовно другого заявника порушення ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 1 Протоколу 1 Конвенції [].

Прикладом дискримінації за ознакою громадянства, яке у судовому порядку визнано такою, що переслідувала легітимну мету та мала достатньо обґрунтовані підстави, стала заява, зроблена у 2014 р. власником готелю у Чехії про те, що громадян рф готель поселятиме лише в разі, якщо вони письмово заявлять про засудження окупації Криму. Чеська торговельна інспекція вирішила, що такий підхід є дискримінаційним та наклала штраф, який власник готелю оскаржив до суду. Національні суди різних інстанцій зменшили суму штрафу, у зв'язку з чим позивач звернувся до Конституційного суду, який постановив, що в цьому випадку про дискримінацію не йшлося. Відкинувши твердження Вищого адміністративного суду про те, що йшлося про національну нетерпимість, а навпаки визнав дії готелю раціональними, суд констатував, що анексія Криму суперечить основоположним принципам міжнародного права, зіславшись на позицію, міжнародних організацій, а також МЗС Чехії [].

Так само в Україні осіб, які мають громадянство іншої держави, якщо це становить загрозу національній безпеці, можуть позбавляти громадянства України на підставі рішення Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБО). За позицією РНБО, позбавлення у такому випадку українського громадянства не може вважатися дискримінацією, оскільки здійснюється в інтересах національної безпеки [].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави зробити наступні висновки.

1. Принцип рівності та заборони дискримінації, закріплений у ст. 24 Конституції України, ст. 14 Конвенції та ст. 1 Протоколу № 12 до Конвенції, Загальній декларації з прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та інших міжнародних актах, а також актах законодавства України, означає необхідність створення державою, іншими уповноваженими суб'єктами таких умов, у яких кожен, незалежно від будь-якої його ознаки, отримує однакові правові можливості як матеріального, так і процесуального характеру, для реалізації одних і тих самих прав, та недопущення покладення на будь-яку особу (групу осіб) непропорційних та надмірних, у порівнянні з іншими особами (групою осіб), обмежень або висування додаткових, у порівнянні зі звичайними, умов реалізації таких прав.
2. Конституційна та міжнародна засада рівності та заборони дискримінації є невід'ємними характеристиками правового статусу людини та громадянина, що, як правило, є взаємообумовленими елементами єдиного принципу, який виражається у тому, що для забезпечення рівного становища осіб у відповідних правовідносинах не допускається дискримінація таких осіб у будь-якій формі та за будь-якими ознаками.
3. З метою забезпечення реалізації принципу рівності деякі категорії осіб потребують надання додаткових гарантій, що зможе об'єктивно поставити їх у потенційно рівне становище з іншими особами; у цьому випадку застосування додаткових гарантій та інших заходів є позитивними діями («позитивною» дискримінацією) та

не вважається дискримінацією та порушенням принципу рівності; надання додаткових пільг або гарантій окремим категоріям осіб у реалізації їх прав в однакових ситуаціях, обумовлено обмеженими фізичними, розумовими або іншими можливостями таких осіб у порівнянні з іншими особами, або ступенем тяжкості негативних для життя і здоров'я наслідків, які пов'язані з особливостями професійної діяльності таких осіб.

4. Прикладами «позитивної» дискримінації у міжнародній та національній практиці є: надання додаткових соціальних гарантій та пільг окремим категоріям осіб (малолітнім та неповнолітнім особам, особам з інвалідністю, військовослужбовцям та ін.); встановлення для деяких груп осіб першочерговості або пріоритетності у реалізації певних прав (на землю, на житло, безкоштовну освіту); надання підвищених розмірів соціальної допомоги; надання деяким категоріям господарюючих суб'єктів (як правило, тим, що здійснюють діяльність у важливих для держави галузях) державної підтримки.

5. Для відмежування дискримінації від позитивних дій («позитивної» дискримінації) необхідно застосовувати такі критерії: 1) відсутність об'єктивного та достатньо розумного обґрунтування запровадження певних особливих заходів щодо деяких осіб або групи осіб; 2) відсутність легітимної мети запровадження особливих та пільгових заходів стосовно осіб або групи осіб, тобто якщо такі заходи зумовлять потенційно нерівне становище між особами, щодо яких застосовані особливі заходи, та іншими особами у тих самих умовах; 3) відсутність розумного співвідношення між застосованими засобами та переслідуваною ціллю.

6. Найбільш поширеними видами дискримінації є: 1) дискримінація на соціальний захист (якщо застосовуються різні підходи до методики розрахунку, підстав та умов призначення соціальних виплат); 2) дискримінація за ознакою місця проживання особи (встановлення додаткових вимог або умов для реалізації певного права особи, яка має визначене місце проживання або не має такого (наприклад, додаткових перевірок для внутрішньо переміщених осіб – пенсіонерів); 3) дискримінація за ознакою стану здоров'я (відмова у наданні послуг для осіб з інвалідністю або іншими вадами здоров'я, у тому числі нестворення умов для можливості отримати деякі послуги відповідною групою осіб); 4) дискримінація за ознакою статі (гендерна дискримінація) (надання необґрунтованих переваг або пільг для осіб певної статі за інших рівних умов); 5) дискримінація за ознакою громадянства (встановлення підвищених цін на певні товари або послуги для іноземних громадян у порівнянні з громадянами власної держави; обмеження у наданні пільг або послуг деяким особам за ознакою їх приналежності до громадянства певної держави).

7. У національній судовій практиці сформульовано такий правовий висновок стосовно розуміння поняття та ознак дискримінації: дискримінація має місце тоді, коли порушення прав особи відбувається з причини певної ознаки цієї особи; ознаки дискримінації у рішеннях, діях або бездіяльності суб'єкта владних повноважень можуть полягати у застосуванні до певної особи або групи осіб неоднакових, у порівнянні з іншими особами за рівних умов, заходів або покладення на таких осіб додаткових вимог або умов для реалізації їхніх прав.

8. У практиці ЄСПЛ сформульовано такі підходи при вирішенні справ про дискримінацію (порушення ст. 14 Конвенції та ст. 1 Протоколу № 12 до Конвенції): конвенційна загальна заборона дискримінації тлумачиться розширено; держави мають надавати розумне виправдання у випадку, якщо з однією особою поведуться інакше, ніж з іншою; дискримінацією є ситуація, за якої особа поставлена в явно невідгідне становище, порівняно з іншими особами без достатньо виправданої легітимної мети; стереотипи, релігійні догми не можуть розглядатися як достатнє обґрунтування різниці в ставленні до певних осіб або групи осіб за будь-якої ознакою; запровадження державами будь-яких особливих заходів щодо певних осіб або групи осіб з огляду на їх приналежність до певної категорії має супроводжуватися безумовним виконанням конвенційних положень про заборону дискримінації.

9. Законодавством можуть визначатися винятки у застосуванні принципу заборони дискримінації в інтересах національної безпеки, оборони та суспільних інтересах; такі винятки повинні бути достатньо обґрунтованими та бути дуже вагомими, переслідувати легітимну мету та відповідати вимогам пропорційності; межі дозволеного втручання або обмеження прав особи державою у контексті загальних заходів економічної чи соціальної політики мають бути не занадто широкими та здійснюватися таким чином, щоб не порушувати конституційні та конвенційні приписи щодо заборони дискримінації (наприклад обмеження здійснення деяких видів підприємницької діяльності з метою забезпечення національної безпеки та оборони; позбавлення громадянства осіб, що добровільно набули громадянство іншої держави тощо).

Використана література:

«Грали у рівність»: Зеленський відчитав ООН через вакцини. Українська правда. 2021. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2021/09/23/7308092/>.

Case of British Gurkha Welfare Society and others v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 15.09.2016, № 44818/11. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22British%20Gurkha%20Welfare%20Society%20and%20others%20v.%20the%20United%20Kingdom%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-166691%22>}}.

Case of Bela Nemeth v. Hungary: decision of the European Court of Human Rights, 17.12.2020, № 73303/14. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%2273303/14%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-206514%22>}}.

Case of G.L. v. Italy: decision of the European Court of Human Rights, 10.09.2020, № 59751/15. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22G.L.%20v.%20Italy%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-204685%22>}}.

Case of Gruba and others v. Russia: decision of the European Court of Human Rights, 06.07.2021, № 66180/09 and 3 others. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%2266180/09%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-210864%22>}}.

Case of Guberina v. Croatia: decision of the European Court of Human Rights, 22.03.2016, № 23682/13. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22Guberina%20v.%20Croatia%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-161530%22>}}.

Case of J.D. and A v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 24.10.2019, № 32949/17 and № 34614/174. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%2232949/17%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-196897%22>}}.

Case of Konstantin Markin v. Russia: decision of the European Court of Human Rights, 22.03.2012, № 30078/06. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22Konstantin%20Markin%20v.%20Russia%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-109868%22>}}.

Case of Negovanovic and others v. Serbia: decision of the European Court of Human Rights, 25.01.2023, № 29907/16 and three other. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%2229907/16%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-215183%22>}}.

Case of Popovic and others v. Serbia: decision of the European Court of Human Rights, 30.06.2020, № 26944/13 and three other. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%2226944/13%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-203314%22>}}.

Case of Runkee and White v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 10.05.2007, № 42949/98 and № 53134/99. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%2242949/98%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-80478%22>}}.

Case of Ryser v. Switzerland: decision of the European Court of Human Rights, 12.01.2021, № 23040/13. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22itemid%22:%22001-207113%22>}}.

Case of Selygenenko and others v. Ukraine: decision of the European Court of Human Rights, 21.10.2021, № 24919/16 and № 28658/16. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22Selygenenko%20and%20others%20v.%20Ukraine%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-216061%22>}}.

Case of Stec and others v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 12.04.2006, № 65731/01 and № 65900/01. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%2265731/01%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-73198%22>}}.

Case of Van Raalte v. the Netherlands: decision of the European Court of Human Rights, 27.02.1997, № 20060/92. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22Van%20Raalte%20v.%20the%20Netherlands%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-163982%22>}}.

Case of Willis v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 11.06.2002, № 36042/97.
URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22%3A%22Willis%20v.%20the%20United%20Kingdom%22%2C%22documentcollectionid%22%3A%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-162249%22%7D>

The Services Directive (2006/123/EC). URL :
https://single-market-economy.ec.europa.eu/single-market/services/directive_en.

Берназюк Я. О. Конституційний принцип рівності та його особливості в адміністративному судочинстві. Судово-юридична газета. 2019. URL : <https://sud.ua/ru/news/blog/143839-konstitutsiyniy-printsip-rivnosti-ta-yogo-osoblivosti-v-administrativnomu-sudochinstvi>.

Британці, що працюють у структурах ЄС, судяться з Єврокомісією через дискримінацію. Європейська правда. 2022. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/13/7141201/>.

В Єврокомісії пригрозили Угорщині судом через дискримінаційні ціни на пальне для іноземних авто. Європейська правда. 2022. URL : <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/9/7140932/>.

Верховный суд США может отменить позитивную дискриминацию для студентов университетов. BBC. 2022. URL : <https://www.bbc.com/russian/news-63412647>.

Власник готелю в Чехії, який відмовляється селити росіян, переміг у Конституційному суді. URL : https://uaportal.cz/blogs/3/887?fbclid=IwAR3VsN_sCtd4McrN5qckzqKf6S98_5uofjZGMtWLY0Qhx0WLswnvL_Dyemw#.Xr4_Qkj9V6w.facebook.

Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.

Загальна декларація прав людини: міжнародний документ від 10.12.1948. URL :
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

Корбан звернувся до Данілова: хоче допомогти виявляти тих, у кого є подвійне громадянство. Українська правда. 2022. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/28/7360756/>.

Левинський П. Тлумачення шляхом зміни. Велика Палата ВС своїм рішенням змінила пряму норму Закону про нотаріат. Закон і Бізнес. 2019. URL : <https://zib.com.ua/ua/138979.html>.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: міжнародний документ від 16.12.1966. URL :
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

Постанова Великої Палати Верховного Суду від 2 липня 2019 року у справі № 916/3006/17. URL :
<https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/83589983>.

Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду від 31 жовтня 2019 рр у справі № 201/13021/16-ц. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86206010>.

Постанова Верховного Суду від 10 липня 2019 року справа № 826/8854/17. URL :
<https://reyestr.court.gov.ua/Review/82947151>.

Постанова Верховного Суду від 11 травня 2022 року у справі № 420/6617/20. URL :
<https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/104258225>.

Постанова Верховного Суду від 2 березня 2023 року у справі № 300/5520/21. URL :
<https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/109312012>.

Постанова Верховного Суду від 20 березня 2019 року справа № 826/8856/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80606971>.

Постанова Верховного Суду від 20 грудня 2018 року у справі № 826/12123/16. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78808062>.

Постанова Верховного Суду від 24 грудня 2021 року у справі №260/4377/20. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/102220753>.

Постанова Верховного Суду від 27 вересня 2021 року у справі № 580/585/21. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/99941090>.

Постанова Верховного Суду від 27 листопада 2018 року у справі № 826/5221/17. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78159547>.

Постанова Верховного Суду від 27 січня 2020 року у справі № 2240/2962/18. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87363944>.

Постанова Верховного Суду від 29 вересня 2021 року у справі № 160/9739/20. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/99976846>.

Постанова Верховного Суду від 7 червня 2021 року у справі № 420/4001/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97461225>.

Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.

Про державну допомогу суб'єктам господарювання: Закон України від 01.07.2014 № 1555-VII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text>.

Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 04.11.2000 № 12. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537.

Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Пічкур проти України» від 7 листопада 2013 року, заява № 10441/06. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_984#Text.

Рішення Конституційного Суду України (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) від 7 липня 2004 року № 14-рп/2004. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04#Text>.

Рішення Конституційного Суду України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>.

Рішення Конституційного Суду України (справа про соціальні гарантії громадян) від 9 липня 2007 року № 6-рп/2007. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07#Text>.

Рішення Конституційного Суду України (щодо дискримінації у реалізації права на житло) від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>.

Рішення Конституційного Суду України від 22 квітня 2020 року № 3-р(I)/2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-20#Text>.

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Жабо Тетяни Максимівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 40 Кодексу законів про працю України від 4 вересня 2019 року у справі № 6-р(II)/2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-19#Text>.

У ВООЗ вважають неприйнятною нерівність у розподілі вакцин проти COVID-19. Українська правда. 2021.
URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2021/05/8/7292830/>.

Берназюк Ян Конституційний принцип рівності та його особливості в адміністративному судочинстві // II Міжнародна науково-практична конференція: «Судовий розгляд податкових і митних спорів: проблеми, виклики, пріоритети» (м. Київ, 4–5 липня 2019 року) : Збірник матеріалів. — Київ, 2019. — 354 с. - С. 101-113

Берназюк Ян. Принцип рівності сторін у сучасній доктрині податкового права (на прикладі розгляду публічно-правових спорів) // Право України. — 2020. — № 4. — С. 57-71.
https://pravoua.com.ua/ua/store/pravoukr/pravo_2020_4/

Берназюк Ян. Міжнародні стандарти дотримання принципу змагальності в судовому процесі (11.09.2019)
<https://sud.ua/ru/news/blog/149910-mizhнародni-standarti-dotrimannya-printsipu-zmagalnosti-v-sudovomu-protsesi>

Берназюк Ян. Принцип змагальності та міжнародні стандарти його дотримання / Правове регулювання суспільних відносин: перспективні напрями на шляху до сталого розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 4–5 жовтня 2019 р. - Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2019. — 124 с. - С. 66-69.

Берназюк Ян. Інформація з обмеженим доступом та дотримання принципу змагальності у судовому процесі / Вороновські читання (Судовий прецедент – джерело права або приклад правозастосування): збірник статей, доповідей та тез учасників міжнар. наук.-практ. конф, м. Ірпінь, 4-5 жовтня 2019 р. / Редкол.: М. Кучерявенко, О. Головашевич. — Харків: Асоціація фінансового права України, 2019. — 446 с. — С. 9-16.
<http://afl.org.ua/2020/06/10/voronovski-chitannya-2019-zbirnik-tez/>

Берназюк Ян. Принцип змагальності судового процесу як складова права на справедливий судовий розгляд // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О.Дідоренка. — Том 3 № 87 (2019). — С. 14-25. <http://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/article/view/376/331>

Берназюк Ян. Презентація на тему «Застосування практики ЄСПЛ при тлумаченні принципів рівності та змагальності в адміністративному процесі (Круглий стіл на тему «Використання практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві» (5 листопада 2019 року, м. Київ))
https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_.pdf

Берназюк Ян. Презентація на тему «Змагальність судочинства як елемент забезпечення справедливого правосуддя» (Засідання експертної групи з питань правосуддя та кримінальної юстиції Директорату правосуддя та кримінальної юстиції Міністерства юстиції України (14 липня 2020 року))
https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezent_.pdf

Берназюк Ян. Презентація на тему «Інформація з обмеженим доступом та дотримання принципу змагальності у судовому процесі» (Національна школа суддів України, Тренінг: «Право на інформацію та інформація з обмеженим доступом (судова практика)» (25 листопада 2021 року)) <http://nsj.gov.ua/ua/training/programi-pidgotovki-kiiv/25-listopada-2021-r-programa-treningu-na-temu-pravo-na-informatsiuta-informatsiya-z-obmejenim-dostupom1/>

Берназюк Ян. Презентація на тему «Судовий збір: між правом на доступ до правосуддя та принципом рівності усіх учасників судового процесу перед законом» (Національна школа суддів України Програма підготовки та підвищення рівня кваліфікації помічників суддів та секретарів судового засідання Верховного Суду (26 січня 2023 року) https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Sud_zbir_dostyp_rivnist.pdf.

Берназюк Ян. Презентація на тему «Принцип рівності та заборони дискримінації під час вирішення приватно-правових та публічно-правих спорів» (Національна школа суддів України; Підвищення рівня кваліфікації помічників суддів місцевих та апеляційних господарських судів (07 квітня 2023 року) https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/bernaziuk_principle_of_equality_prohibition_of_discrimination.pdf.

Файли матеріалу

Оригінальний файл автора